

Florencia Trentini

UNIVERSIDAD NACIONAL DE QUILMES I UNIVERSIDAD DE BUENOS AIRES

Llicenciada i doctora en Ciències Antropològiques per la Universidad de Buenos Aires (UBA). Investigadora assistent del Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas (CONICET), amb plaça a l'Institut de Estudios sobre Ciencia y Tecnología de la Universidad Nacional de Quilmes (IESCT-UNQ). Docent de grau i postgrau de la UBA i de la UNQ.

DOI: 10.57645/10.8080.06.12

Qui pot parlar del volcà? Discussions sobre la construcció d'un lloc sagrat maputxe al Parc Nacional Lanín, Norpatagònia argentina

Introducció

Aquest treball pretén analitzar una experiència intercultural per a la conservació i el maneig del volcà Lanín/*pijan mawiza Lanvn*, situat dins de la jurisdicció del Parc Nacional Lanín (PNL), a la província de Neuquén, a l'Argentina. Aquesta experiència es dona en el marc d'un projecte de co-maneig entre l'Administración de Parques Nacionales (APN) i l'organització política maputxe de la província, la Confederación Mapuche de Neuquén (d'ara endavant, la Confederació) que, des de l'any 2000, s'ha formalitzat mitjançant una resolució institucional (Carpinetti, 2005). A l'Argentina, el Pla de gestió de l'APN de l'any 2001 contempla el co-maneig com «un repartiment de responsabilitats i competències, i una clara definició de l'exercici de l'autoritat pública, i de les pautes d'ús i gestió dels recursos que sorgeixen del saber ancestral de les comunitats» (APN, 2001).

Així mateix, el juliol de 2016 es va crear una nova instància política entre l'APN i el poble maputxe: la Mesa política de co-maneig dels parcs nacionals Lanín i Nahuel Huapi (d'ara endavant, la Mesa), amb l'objectiu

d'articular les experiències de co-maneig que s'estaven desenvolupant en aquests dos parcs. Aquest espai va brindar la possibilitat d'un debat polític sense precedents entre la presidència de l'APN -representada pel mateix vicepresident de l'organisme-, els intendants d'ambdós parcs i els seus equips tècnics, i els referents i les autoritats polítiques i politicofilosòfiques del poble maputxe de les províncies de Río Negro i Neuquén. A les reunions hi va haver un tema central en agenda: la recategorització del volcà Lanín/*pijan mawiza Lanvn* (en *mapuzungun*, l'idioma maputxe) com a «lloc natural sagrat maputxe».

Centrant-me en el desenvolupament d'aquest debat en les reunions de la Mesa durant el 2016 i el 2017, en aquest treball em proposo de reconstruir alguns dels desacords entre els diferents actors implicats en aquesta discussió, i mostrar com van operar en aquest procés diferents idees sobre «el volcà». Per això reprene els conceptes de «multilocalitat» i «multivocalitat» proposats per Rodman (1992) per donar compte de com aquests conflictes estan relacionats amb les maneres de construir, experimentar, entendre, habitar i viure el/amb «el volcà». Segons aquesta autora, les «narratives de lloc» superposades poden co-existir, però també poden entrar

Paraules clau: conservació, ontologia política, multivocalitat, maputxe, Argentina

Palabras clave: conservación, ontología política, multivocalidad, mapuche, Argentina

Keywords: conservation, political ontology, multivocality, mapuche, Argentina

en competència i originar «paisatges socials» més que llocs «naturals» delimitats i institucionalitzats espacialment i cartogràfica. Per aquest motiu, «en unir la multilocalitat amb la multivocalitat, podem mirar a través d'aquests llocs, explorar els seus vincles amb altres, considerar per què estan construïts com estan, veure com els llocs representen les persones i començar a comprendre com les persones encarnen els llocs» (Rodman, 1992, 652).

Parteixo del fet que, en el marc dels co-manegs, aquesta discussió sobre la possibilitat de múltiples veus i múltiples «paisatges socials» opera en una perspectiva «multiculturalista» que valora la diversitat cultural, però pensa en una única natura (món únic) (Blaser, 2009; Escobar, 2015). Això es materialitza en els plans de gestió de l'APN i dels parcs nacionals Lanín i Nahuel Huapi, on la cosmovisió maputxe és entesa com a patrimoni cultural immaterial, i es cristal·litza en la idea d'un diàleg de sabers entre el «coneixement científic», corporitzat en els tècnics de l'APN, i el «coneixement tradicional», corporitzat en els maputxe. No obstant això, en la discussió sobre el reconeixement del volcà/*pijan mawiza* com a «lloc sagrat», el paisatge social habitat i viscut pel poble maputxe és un paisatge-social-més-que-humà que fa necessari atendre, des d'una perspectiva ontològica, altres mons que lluiten per existir. Llavors, com participen les veus dels no-humans en la construcció del volcà/*pijan mawiza*? Qui

pot parlar sobre el volcà/*pijan mawiza*? Com opera el volcà/*pijan mawiza* en la (re)configuració de la conservació de la natura en els marcs del co-maneg?

Diversos treballs sobre àrees protegides (Antimilla-Pangikul i Torres-Alruiz, 2021; Blaser, 2009; Tytelman i Castro, 2022) han plantejat la tensió entre una ontologia moderna, en la qual s'emmarca el «coneixement científic» i que opera principalment sobre la divisió entre natura-cultura, i ontologies relacionals, pròpies dels pobles indígenes, «en què res (ni els humans ni els no-humans) no preexisteix les relacions que ens constitueixen» (Escobar, 2015, 29). Per a aquestes darreres ontologies, allò que existeix és un món sencer que actua mitjançant pràctiques que vinculen una multiplicitat d'humans i no-humans, enlloc de pensar que la realitat -única- és quelcom exterior que existeix més enllà d'aquestes relacions. Segons les propostes de Blaser (2019), Escobar (2015) i De la Cadena (2020), l'ontologia política pretén pluralitzar la política, i obrir la possibilitat d'atendre desacords entre mons, i «les negociacions que es donen dins d'un marc de poder en el procés de gestació de les entitats que conformen un món o una ontologia determinats» (Blaser, 2009, 82). Així mateix, aquest enfocament permet atendre les negociacions i els conflictes que es generen quan aquests mons o ontologies intenten sostenir la seva existència mentre interactuen i es barregen amb altres de diferents.

Aquest treball pretén donar compte del debat per la recategorització del volcà Lanín/*pijan mawiza Lanvn*, com a «lloc natural sagrat maputxe», dins de la jurisdicció del Parc Nacional Lanín, a la província de Neuquén, a l'Argentina. A partir de la perspectiva de l'ontologia política (Blaser, 2009), investiga els coneixements com el del *pijan mawiza*, que es revelen amb senyals, en *pewma* (somnis) o en *perimontun* (visions), que disputen la concepció hegemònica de la conservació en el marc de les àrees protegides de l'Argentina, la qual cosa permet pensar en una multivocalitat-més-que-humana.

El presente trabajo busca dar cuenta del debate por la recategorización del volcán Lanín/pijan mawiza Lanvn, como «sitio natural sagrado mapuche», dentro de la jurisdicción del Parque Nacional Lanín, en la provincia de Neuquén, Argentina. A partir de la perspectiva de la ontología política (Blaser, 2009), indaga en cómo conocimientos como el del pijan mawiza, que se revelan con señales, en pewma (sueños) o en perimontun (visiones), disputan la concepción hegemónica de la conservación en el marco de las áreas protegidas de Argentina, habilitando a pensar en una multivocalidad-más-que-humana.

This article seeks to account for the debate over the reclassification of the Lanín volcano/*pijan mawiza Lanvn* as a Mapuche «sacred natural site», within the jurisdiction of the Lanín National Park, in the province of Neuquén, Argentina. From the perspective of political ontology (Blaser, 2009), it examines how knowledges such as that of *pijan mawiza*, which is revealed with signals in *pewma* (dreams) or in *perimontun* (visions), have managed to dispute the hegemonic conception of conservation in the context of protected areas in Argentina, enabling to think in a more-than-human-multivocality.

Partint d'aquesta perspectiva, en aquest treball m'interessa investigar coneixements com ara el del *pijan mawiza*, que es revelen amb senyals, en *pewma* (sognis) o en *perimontun* (visions), que disputen la concepció hegemònica de la conservació en els marcs de les àrees protegides de l'Argentina, i tensionen la «política racional/raonable» (Blaser, 2018) i la «multivocalitat multicultural» amb la posada en escena de mons-més-que-humans (Haraway, 2019) que desborden l'ontologia dualista i permeten pensar en una «multivocalitat-més-que-humana».

El volcà Lanín: entre l'explotació turística i el *Kvme Felen*

En els parcs nacionals Lanín i Nahuel Huapi, els projectes de co-maneig han reterritoritzat la conservació mitjançant la incorporació de les pràctiques i els coneixements del poble maputxe a les maneres de gestionar el territori i els recursos. En aquest procés s'emmarca la discussió sobre la incorporació de la categoria de «llocs sagrats» dins de l'APN.

Aquesta discussió no es pot entendre sense el marc global que reconeix aquests espais com a «categories de maneig». De fet, tant els tècnics i els funcionaris de la institució, com les autoritats maputxe fan al·lusió a la definició de la Unió Internacional per a la Conservació de la Natura (UICN) i les seves «directrius» en el moment d'explicar allò que és un «lloc sagrat». La UICN defineix els llocs naturals sagrats com a «àrees de terra o aigua que tenen un significat espiritual especial per als pobles i les comunitats. Molts llocs naturals sagrats són àrees d'importància per a la conservació de la biodiversitat. De fet, per a moltes comunitats, és difícil separar les raons per les quals protegeixen les connexions espirituals entre els pobles i la terra, d'aquelles per les quals conserven la biodiversitat de les seves terres» (2008, 30). En aquest marc global se sosté que els «llocs naturals sagrats» creats per les cultures indígenes a partir de les seves cosmovisions són les àrees protegides més antigues del planeta, la qual cosa permet pensar en objectius compartits.

Volcà Lanín (3.376 msnm), en el límit entre Xile i l'Argentina. Cada any, a la base del volcà del costat argentí, se celebra el *Gejipun maputxe*, cerimònia per a l'enfortiment del poble maputxe i la retroalimentació del seu coneixement amb l'*ixofijmogen* (biodiversitat, totes les vides). FONT: CONFEDERACIÓN MAPUCHE DE NEUQUÉN (2022).

En el cas que s'estudia, la discussió no es va iniciar en un acord, sinó en un conflicte, ja que les autoritats de la Confederació consideraven que un projecte turístic impulsat per l'APN i el municipi de Junín de los Andes «amençava la vida» del volcà. A partir d'això, van començar a exigir la recategorització del lloc com a «sagrat», i sostenien en una carta pública que «el nostre Lanín ha suportat des de fa dècades les conseqüències d'un desenvolupament occidental, basat en un capitalisme voraç. Una de les facetes d'aquest model és un oci pervers que intenta, en un turisme inconscient, desafiar *pu newen* (forces), i deixar any rere any les cicatrius que avui comencen a sagnar» (citat a APN-CMN, s. d.).

Durant aquest procés, el volcà Lanín va ser construït i visibilitzat per l'APN mitjançant la reificació de les seves dimensions «naturals», la qual cosa va contribuir al seu posicionament com a destinació turística, com un mecanisme de creació de valor en el context d'una economia del lleure (Beltran i Vaccaro, 2019, 98). En els marcs del co-maneg, aquest procés de patrimonialització de la natura és compatible amb la patrimonialització de la cultura maputxe, ja que, segons se sosté des de la mateixa definició d'aquests projectes, la conservació de la diversitat natural i de la diversitat cultural resulten tasques concurrents i interdependents. Però en la discussió sobre la recategorització del volcà Lanín/*pijan mawiza Lanvn* com a «lloc sagrat», és possible evidenciar tensions que obliguen a revisar aquesta compatibilitat sostinguda a nivell mundial en les definicions de co-maneg d'àrees protegides amb pobles indígenes.

L'any 2006, les autoritats polítiques i filosòfiques del poble maputxe emmarcades en la Confederació es van autoconvocar de manera urgent davant del que entenien que era una situació d'«amença de vida» del volcà/*pijan mawiza* a causa de l'ús descuidat de l'activitat turística i esportiva promoguda per la mateixa APN. El més interessant és que les evidències principals d'aquesta amenaça

van ser la manca de neu i el despeniment progressiu d'una part del vessant nord el 2004. Davant d'això, la conservació com una manera de control (Robbins, 2004) va ser resignificada per la Confederació i utilitzada per argumentar qui havien de ser els veritables guardians del volcà/*pijan mawiza*, perquè la institució responsable de la seva cura l'estava posant en risc. Davant d'aquest fet, les autoritats polítiques i filosòfiques maputxe van entendre que calia fer un *Gejipun* (cerimònia) per enfortir el *genmawiza* (esperit del volcà) i van convocar «El Grito del Lanín», amb la qual cosa es reprenia una pràctica cerimonial que no es duïa a terme des de l'arribada de l'APN a la dècada del 1930. Des del 2007, aquesta cerimònia es repeteix cada any entre els mesos de gener i març al *rewe* (lloc cerimonial), i el 2009 es va constituir el Cercle d'Autoritats Filosòfiques del *Pijan Mawiza*.

Davant de l'avançada i l'amenaça del turisme, la Confederació va sostenir la necessitat de defensar el projecte o pla de vida maputxe, o «bon viure», que des de la cosmovisió maputxe és el *Kvme Felen*. En aquesta cosmovisió no hi opera la mateixa divisió natura-cultura en què es basen els co-manegs i que és present en els plans de gestió, on esdevé sinònim de cultura o «patrimoni cultural immaterial». Per al món maputxe, el *ce* (persona) és un element més que interactua amb *pu newen* (forces) dins de l'*az mapu* (ordenament de la natura) i conforma el *waj mapu* (territori en el qual s'ordenen totes les vides). El *ce* és el responsable de mantenir l'equilibri i ha de conservar l'harmonia d'aquest entorn del qual és part. Si no, pot ser sancionat pels *pu gen* (esperits protectors de cada lloc) a través del *kuxan* (mal, malaltia). Per tot això, la gent gran parla de *kisu gvnewkvelayin* (no ens ordenem sols), sinó que el *waj mapu* és un tot que funciona de manera harmònica i circular (CMN, 2010).

Els plans de gestió de l'APN reconeixen el *Kvme Felen* dins de l'apartat «cosmovisió» i remarquen aquesta idea de «bon viure» en

plenitud i equilibri, en harmonia amb aquest sistema de vida que inclou entitats no-humanes plenes d'agència. No obstant això, l'ontologia moderna que sustenta aquests plans anul·la la capacitat d'agència de certes entitats, i torna als rius, als boscos, a les muntanyes i als volcans com a part de «la natura», mentre que els *pu newen* o els *pu gen* són entesos com a part de la cultura maputxe, amb la qual cosa es trenca amb la relacionalitat present en la seva cosmovisió. Aquesta tensió irresolta entre el reconeixement i valoració cultural de les seves «creences» i la dificultat de pensar com operen aquests no-humans en entramats que en-actuen mons en els marcs del co-maneig és central per entendre els conflictes i els obstacles continus en la discussió sobre la declaració del volcà *pijan mawiza* com a «lloc natural sagrat maputxe».

Lloc Sagrat Maputxe: multivocalitats-més-que-humanes

La discussió sobre la recategorització es va produir a l'inici de les reunions de la Mesa, a mitjan 2016, amb una presentació del Cercle

d'Autoritats Filosòfiques del *Pijan Mawiza Lanvn* en què van exposar la importància i el «valor» d'aquest espai per al poble maputxe. La primera reacció del vicepresident de l'APN va ser aclarir que si es tractava de la «prohibició d'ús» del volcà, era «políticament inviable». L'«ús» al qual feia referència se centrava principalment en els turistes que fan l'ascens al volcà i va ser la tensió principal present en el procés de debat.

El punt «lloc sagrat maputxe» va ser part dels temaris de totes les Meses entre 2016 i 2017. A cada trobada, les autoritats polítiques i filosòfiques maputxe manifestaven explicacions com ara les següents: «Per al poble maputxe, els *pijan mawiza* tenen història i coneixement, i són els principals reguladors dels ambients», «el “volcà Lanín” representa l'espai pel qual la terra respira i brinda vida». En aquestes afirmacions destacaven la idea d'equilibri, interrelació i coexistència amb els diferents éssers, que havia estat violentats per l'arribada del *winka* (home blanc). A cada reunió de la Mesa, aquestes explicacions

A l'agost de 2022, l'APN va declarar el volcà Lanín com a «lloc natural sagrat» dins el Parc Nacional Lanín, iniciativa que va ser revocada vint-i-quatre hores després per conflictes de jurisdicció amb la província de Neuquén. La foto del volcà amb la *wenufoye* (bandera maputxe) pertany a la campanya per protegir el Lanín de les polítiques d'explotació quan és el guardià de totes les vides.

basades en la cosmovisió i el *kimvn* (coneixement maputxe) eren part de la discussió. No obstant això, considero que aquesta relacionalitat no aconseguia un estatus polític racional/raonable (Blaser, 2018) que habilités la possibilitat de reconfigurar la conservació. Per als interlocutors de l'APN eren dades culturals interessants, però no formaven part del problema que calia resoldre, vinculat al pla de maneig i control del lloc. Per a l'APN, la principal preocupació se centrava en l'ús o no ús que «la part maputxe» pretenia amb la declaració de lloc sagrat.

En una de les reunions, les autoritats filosòfiques van anunciar la definició de la data de la cerimònia per a l'any següent, que s'havia de celebrar entre l'11 i el 14 de gener. Davant d'això, l'intendent del PNL va manifestar que era difícil sostenir el tancament del volcà en la temporada alta d'ascens i va demanar postergar-la a meitat del mes de febrer. Davant d'això, les autoritats filosòfiques li van explicar que els dies es defineixen en relació amb «assumptes naturals». Llavors, l'intendent va sol·licitar que s'acordés la possibilitat que es continuessin fent ascensos al volcà durant la cerimònia, quelcom que les autoritats filosòfiques van definir com a «incompatible».

Aquestes tensions irresoltes en cada Mesa permeten donar compte de la presència de relacions que no són les mateixes que es plasmen en els plans de gestió. El paisatge «volcà» que es construeix com a permès per l'APN no habilita la participació d'éssers no-humans, amb la qual cosa s'invisibilitzen altres mons-més-que-humans que lluiten per existir. Així, la política de co-maneig opera en un registre pensable/racional, estableix «plans de maneig», «ordenaments territorials», «(re)categoritzacions», i desplaça altres qüestions, com que el *pijan mawiza* té coneixement i història, en l'àmbit de «la cultura». En aquest procés, la multivocalitat esdevé monolingüe des dels poders patrimonials (Menezes Ferreira et al., 2014).

No obstant això, la discussió sobre el «lloc sagrat» habilita la creació d'un espai hetero-

tòpic (Foucault citat a Rodman, 1992), és a dir, llocs que poden funcionar en condicions no hegemòniques, llocs per a l'exercici de la interculturalitat o contra-llocs (Menezes Ferreira et al., 2014). Tal com sosté Raffles, «a mesura que el lloc es configura en la narració, no només múltiples llocs, sinó també múltiples natures, es tornen visibles i s'impliquen en reclams i reconvençions» (1999, 349). Atendre aquesta perspectiva permet parar atenció a multivocalitats situades, producte d'habitar el territori, que tensionen i disputen la idea de conservació hegemònica i patrimonialització de la natura i la cultura, i qüestionen les dicotomies que *a priori* ordenen el co-maneig, principalment les que s'estableixen entre coneixement científic i coneixement tradicional, entre ontologia moderna i ontologia relacional, i entre natura i cultura.

Si bé *volcà* i *pijan mawiza* eren utilitzats com a sinònims, tant en les reunions com en les actes i els documents, per part de totes les persones involucrades, com una traducció de la mateixa paraula en castellà i *mapuzungun*, en realitat no es parlava de la mateixa cosa en tant que entitat. De fet, mentre «volcà» en *mapuzungun* es tradueix com a *zeqvñ*, «*pijan mawiza*» significa 'muntanya amb coneixement', la qual cosa indica que no és una simple traducció, sinó la construcció d'un altre tipus d'entitat amb característiques, atribucions i relacions diferents. *Pijan mawiza* i *volcà* són entitats diferents, però ambdues són posades en joc pel poble maputxe en el moment de pensar i fer «la política»; és una persona no-humana amb agència, voluntat, coneixement, relacions, però també és un recurs natural i un lloc factible de ser gestionat interculturalment. D'aquesta manera, tal com he mostrat en un altre treball (Trentini, 2023), l'ontologia relacional i l'ontologia moderna, el volcà i el *pijan mawiza* es mesclen en el món, actuats pels integrants de la Confederació, la qual cosa genera juxtaposicions i mixtures ontològiques que trenquen amb la idea dicotòmica que a un determinat grup li correspon una veu-una cultura-un coneixement-una ontologia.

FOCUS

A partir d'això, proposo d'interrogar-nos sobre què s'invisibilitza quan concebem aquests espais del co-maneig a partir de la divisió natura-cultura, i què «es perd» en la traducció forçada de certes paraules que habiliten el diàleg intercultural. Discussions com ara la del «lloc natural sagrat maputxe» deconstrueixen certs sentits establerts en el marc de «la conservació» en àrees protegides. Habiliten espais on agents no-humans s'incorporen a la política racional/raonable, però aquestes iniciatives no aconsegueixen -encara- reconstruir i crear noves pràctiques que disloquin les jerarquies, les dicotomies i l'ontologia hegemònica.

A tall de conclusió

L'objectiu d'aquest treball era mostrar com participen els no-humans en el disseny del paisatge i com alguns coneixements, com ara els del *pijan mawiza*, que es revelen o es

comuniquen mitjançant *pewma* (somnis) o *perimontun* (visions), disputen la concepció hegemònica de la conservació en les àrees protegides de l'Argentina, la qual cosa desborda l'ontologia dualista que sustenta els projectes de co-maneig, pluralitza la conservació i permet pensar en una «multivocalitat-més-que-humana».

Si bé la patrimonialització de la cultura i la natura pot fer que la multivocalitat esdevingui monolingüe-cosa que invisibilitza altres veus humanes i no-humanes que poden posar en tensió les propostes hegemòniques de conservació de la natura basades en la divisió entre natura-cultura-, algunes discussions com la de la recategorització del volcà Lanín/*pijan mawiza Lanvn* com a «lloc sagrat» habiliten la possibilitat de pensar en múltiples natures i d'atorgar veu als no-humans per «parlar» sobre el volcà i sobre la conservació. ■

BIBLIOGRAFIA

Antümilla-Pangikul, C.; Torres-Alruiz, D. (2021). «Inkayafiyiñ taiñ mapu fütapillañ püle inchiñ taiñ mapun kimün mew. Hacia un relato ontológico político de las reivindicaciones territoriales y por tierras mapuche en torno al fütapillan». Dins: Alister, C.; Cuadra, X.; Julián-Vejar, D.; Pantel, B.; Ponce, C. (ed.), *Cuestionamientos al modelo extractivista neoliberal desde el sur. Capitalismo, territorios y resistencias* (p. 435-448). Santiago de Xile: Ariadna.

APN [Administración de Parques Nacionales] (2001). *Plan de gestión institucional para los Parques Nacionales*. Buenos Aires: Administración de Parques Nacionales.

APN i CMN [Confederación Mapuche de Neuquén] (s. d.). *Propuesta para la incorporación de la figura de sitio sagrado como categoría dentro de la Administración de Parques Nacionales*. [Document de treball: Reconocimiento del Volcán Lanín/Pijan Mawuiza como Sitio Sagrado para el Pueblo Mapuche.]

Beltran, O.; Vaccaro, I. (2019). «La conservación de la naturaleza como diseño del paisaje. El proceso

de renaturalización de la montaña en el Pirineo Central». Dins: Ferrero, B. G. (ed.), *Islas de Naturaleza: perspectivas antropológicas sobre las políticas de conservación* (p. 53-107). Rafaela: Universidad Nacional de Rafaela.

Blaser, M. (2009). «La ontología política de un programa de caza sustentable». *Red Antropologías del Mundo (RAM)*, 4, 81-108.

Blaser, M. (2018). «¿Es otra cosmopolítica posible?». *Antropologica*, 36 (41), 117-144.

Blaser, M. (2019). «Reflexiones sobre la ontología política de los conflictos medioambientales». *América Crítica*, 3 (2), 63-79.

Carpinetti, B. (2005). *Derechos indígenas en el Parque Nacional Lanín. De la expulsión al comanejo*. Buenos Aires: Administración de Parques Nacionales.

CMN [Confederación Mapuche de Neuquén] (2010). *Propuesta para un Kvrme Felen Mapuche*. Neuquén: Confederación Mapuche de Neuquén.

De la Cadena, M. (2020). «Cosmopolítica indígena en los Andes: reflexiones conceptuales más allá de la "política"». *Tabula Rasa*, 33, 273-311.

Escobar, A. (2015). «Territorios de diferencia: la ontología política de los "derechos al territorio"». *Cuadernos de Antropología Social*, 41, 25-38.

Haraway, D. (2019). *Seguir con el problema. Generar parentesco en el Chtuluceno*. Buenos Aires: Consonni.

Menezes Ferreira, L.; Montenegro, M.; Rivoltra, M.C.; Nasti, J. (2014). «Arqueología, multivocalidad y activación patrimonial en Sudamérica. "No somos ventrilucos"». Dins: Rivoltra, M. C.; Montenegro, M.; Menezes Ferreira, L.; Nasti, J. (ed.), *Multivocalidad y activaciones patrimoniales en arqueología: Perspectivas desde Sudamérica* (p. 15-29). Buenos Aires: Fundación de Historia Natural Félix de Azara.

Raffles, H. (1999). «"Local Theory": Nature and the Making of an

Amazonian Place». *Cultural Anthropology*, 14 (3), 323-360.

Robbins, P. (2004). *Political ecology: A critical introduction*. Oxford: Blackwell.

Rodman, M. (1992). «Empowering Place: Multilocality and Multivocality». *American Anthropologist*, 94 (3), 640-656.

Trentini, F. (2023). «Between Conservation and Care: ontological mixtures and juxtapositions in Protected Areas of Patagonia, Argentina». *Journal of Latin and Caribbean Anthropology* [en revisió].

Tytelman, C.; Castro, D. (2022). «Entre saberes: atiku, caribú y el rol de la antropología». Dins: Trentini, F.; Guinazú, S.; Carezzo, S. (ed.), *Más allá (y más acá) del diálogo de saberes: perspectivas situadas sobre políticas públicas y gestión participativa del conocimiento* (p. 269-295). Bariloche: IID i PCA.

UICN [Unió Internacional per a la Conservació de la Natura] (2008). *Sitios naturales sagrados. Directrices para administradores de áreas protegidas*. Gland: UICN.